BO‘LAJAK TARBIYACHILARDA NIZOLI VAZIYATLARNING YUZAGA KELISH OMILLARI

Zoirova Maxarram Yaqubovna
Abdulla Qodiriy nomidagi Jizzax davlat pedagogika universiteti
muxarram@jspi.uz

Annotatsiya: *Maqolada bo‘lajak tarbiyachilar tayyorgarligi jarayonida nizoli vaziyatlarning yuzaga kelishiga ta’sir etuvchi omillar tizimli tahlil qilinadi. Shaxsiy-psixologik, kommunikativ, ijtimoiy-guruhiy, pedagogik va tashkiliy omillar ajratilib, ularning o‘zaro bog‘liqligi yoritiladi. Oliy ta’lim va pedagogik amaliyotdagi tipik nizoli vaziyatlar misolida omillarning nizo dinamikasiga ta’siri ochib beriladi. Nizoni faqat bitta sabab bilan izohlashning cheklanganligi asoslanib, profilaktik diagnostika va pedagogik kuzatuv uchun amaliy mezonlar taklif etiladi.*

Kalit so‘zlar: *bo‘lajak tarbiyachi; nizoli vaziyat; nizo omillari; kommunikativ to‘siq; emotsional zo‘riqish; guruh dinamikasi; pedagogik amaliyot; konflikt profilaktikasi.*

Аннотация: *В статье системно анализируются факторы возникновения конфликтных ситуаций в процессе подготовки будущих воспитателей. Выделены личностно-психологические, коммуникативные, социально-групповые, педагогические и организационные факторы, раскрыта их взаимосвязь. На примере типичных ситуаций в вузе и педагогической практике показано влияние совокупности факторов на динамику конфликта.*

Ключевые слова: *будущий воспитатель; конфликтная ситуация; факторы конфликта; коммуникативный барьер; эмоциональное напряжение; групповая динамика; педагогическая практика.*

Abstract: *The article systematically analyzes factors that contribute to conflict situations in the professional preparation of prospective preschool teachers. Personal-psychological, communicative, social-group, pedagogical and organizational factors are distinguished and their interrelations are discussed. Typical situations in higher education and teaching practice illustrate how combinations of factors shape conflict dynamics.*

Keywords: *prospective preschool teacher; conflict situation; conflict factors; communication barrier; emotional tension; group dynamics; teaching practice.*

Kirish

Bo‘lajak tarbiyachining kasbiy tayyorgarligi ko‘p subyektli ta’lim muhitida amalga oshadi. Talaba o‘qituvchilar, guruhdoshlari, amaliyot rahbarlari, maktabgacha ta’lim tashkiloti pedagoglari va ota-onalar bilan turli mazmundagi munosabatlarga kirishadi. Mazkur jarayon hamkorlik uchun katta imkoniyat yaratishi bilan birga, manfaat, kutish, rol va kommunikativ uslublarning mos kelmasligi sababli nizoli vaziyatlar yuzaga kelishi ehtimolini ham oshiradi.

Nizoli vaziyatni faqat bir shaxsning “qiyin xarakteri” yoki bitta tashqi sabab bilan izohlash ilmiy jihatdan yetarli emas. Konflikt ko‘pincha shaxsiy xususiyatlar, muloqotdagi xatolar, guruhiy munosabatlar, pedagogik talablar va tashkiliy sharoitlarning o‘zaro ta’sirida shakllanadi [1; 2]. Shu bois omillarni tizimli tasniflash profilaktika va pedagogik boshqaruv uchun muhimdir.

Maqolaning maqsadi bo‘lajak tarbiyachilarda nizoli vaziyatlarni keltirib chiqaruvchi asosiy omillarni tasniflash, ularning o‘zaro ta’sir mexanizmini pedagogik vaziyatlar misolida ochib berish va nizolar profilaktikasi uchun amaliy yo‘nalishlarni belgilashdan iborat.

Nizoli vaziyatlarning yuzaga kelishiga tizimli yondashuv

Nizoli vaziyatning paydo bo‘lishida “sabab”, “shart-sharoit” va “turtki” tushunchalarini farqlash foydali. Sabab qarama-qarshilikning mazmuniy asosini tashkil etadi; shart-sharoit uning yuzaga chiqish ehtimolini kuchaytiradi; turtki esa mavjud ziddiyatni ochiq nizoga aylantiruvchi konkret voqea bo‘lishi mumkin. Masalan, guruh ishida vazifalarning noaniq taqsimlanishi tashkiliy shart-sharoit, adolatsizlik hissi psixologik omil, keskin aytilgan bir jumla esa ochiq to‘qnashuvga turtki bo‘lishi mumkin.

Shu jihatdan nizoli vaziyatlarni tahlil qilishda bir omilli yondashuvdan ko‘ra ko‘p omilli model maqsadga muvofiq. Talabaning individual xususiyati muloqot uslubi bilan, muloqot uslubi esa guruhdagi mavqe va pedagogik talablar bilan o‘zaro ta’sirlashadi. Konfliktologiyada ham vaziyat, munosabat va xulq-atvor o‘rtasidagi bog‘liqlik muhim deb qaraladi [2; 3].

Shaxsiy-psixologik omillar

Shaxsiy-psixologik omillarga o‘zini baholash xususiyati, emotsional barqarorlik, frustratsiyaga chidamlilik, empatiya, impulsivlik, tanqidga munosabat, mas’uliyat va o‘zini boshqarish darajasi kiradi. Bu sifatlarning o‘zi

nizoni muqarrar keltirib chiqarmaydi, biroq murakkab vaziyatni qanday talqin qilish va unga qanday javob qaytarishga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.

Masalan, o‘z ishiga berilgan tanqidni professional teskari aloqa sifatida qabul qila olmaydigan talaba uni shaxsiy rad etish deb baholashi mumkin. Bunda vaziyatning obyektiv mazmunidan ko‘ra uning subyektiv talqini emotsional reaksiyani kuchaytiradi. Aksincha, refleksiv va emotsional jihatdan barqaror talaba tanqidiy fikrni aniqlashtirish uchun savol beradi va uni ishini takomillashtirish vositasiga aylantiradi.

Empatiyaning yetarli rivojlanmaganligi ham muhim omildir. Bo‘lajak tarbiyachi boshqa tomonning holatini tushunishga urinmasa, o‘zining niyatini yagona to‘g‘ri mezon sifatida qabul qilishi mumkin. Bu ayniqsa ota-ona yoki amaliyot rahbari bilan muloqotda seziladi, chunki tomonlarning mas’uliyati va kutishlari turlicha bo‘ladi.

Kommunikativ omillar

Kommunikativ omillar nizoli vaziyatlarning eng ko‘p uchraydigan manbalaridan biridir. Axborotning noaniq berilishi, tinglamaslik, suhbatdosh fikrini bo‘lib yuborish, keskin ohang, kinoya, umumlashtiruvchi ayblov, noto‘g‘ri qayta aloqa va taxminni fakt sifatida qabul qilish muloqotdagi qarama-qarshilikni kuchaytiradi.

Masalan, “Siz bu vazifani doim mas’uliyatsiz bajarasiz” degan umumlashtiruvchi hukm konkret xatoni muhokama qilishdan shaxsni baholashga o‘tadi. “Bugungi topshiriqning ikki qismi belgilangan muddatda bajarilmadi, buning sababini aniqlashtiraylik” shaklidagi ifoda esa faktni shaxsdan ajratadi. Bo‘lajak tarbiyachining professional nutqida aynan shu farq muhim.

Raqamli muloqot ham yangi konfliktogenlarni keltirib chiqaradi. Guruh messenjerlaridagi qisqa yozuv, emotsional ohangning ko‘rinmasligi, xabarga kech javob berish yoki topshiriqni turlicha talqin qilish yuzma-yuz muloqotdagidan boshqacha noaniqlik tug‘dirishi mumkin. Shuning uchun muhim kelishmovchiliklarni faqat yozishma orqali emas, aniqlashtiruvchi suhbat orqali muhokama qilish maqsadga muvofiq.

Ijtimoiy-guruhiy omillar

Talabalar guruhi ichida norasmiy yetakchilik, kichik guruhlarning shakllanishi, maqom uchun raqobat, o‘zaro taqqoslash va guruh me’yorlari nizoli vaziyatlarga ta’sir ko‘rsatadi. Guruhdagi bir talabaning fikri muntazam e’tiborsiz qoldirilishi yoki ayrim ishtirokchilarga ko‘proq imkoniyat berilishi subyektiv adolatsizlik hissini yuzaga keltirishi mumkin.

Guruhli topshiriqlarda mualliflik hissasining noaniqligi ham konflikt manbaidir. Kim g‘oya berdi, kim material tayyorladi, kim taqdimot qildi va yakuniy natija qanday baholanishi oldindan belgilanmasa, baholash bosqichida nizo ehtimoli oshadi. Shuning uchun hamkorlikdagi vazifalarda rol va javobgarlikni oldindan kelishib olish pedagogik profilaktikaning oddiy, ammo samarali vositasidir.

Raqobatning o‘zi salbiy emas. Sog‘lom raqobat motivatsiyani oshirishi mumkin. Biroq natija shaxsning guruhdagi qadri bilan tenglashtirilsa, hamkorlik o‘rnini o‘zaro qarshilik egallaydi. Pedagog baholashda natija bilan bir qatorda jarayon, individual hissa va hamkorlik sifatini ham e’tiborga olishi lozim.

Pedagogik omillar

Pedagogik omillarga talablarning noaniqligi, baholash mezonlarining tushunarsizligi, o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi rol kutishlarining mos kelmasligi, teskari aloqaning kechikishi, pedagogik muloqotdagi subyektivlik hamda topshiriqlarning talaba tayyorgarligiga nomuvofiqligi kiradi.

Talaba nima uchun aynan shu bahoni olganini tushunmasa, bahoni o‘z faoliyatining aniq natijasiga emas, o‘qituvchining shaxsiy munosabatiga bog‘lashi mumkin. Oldindan berilgan mezonlar, dalilga asoslangan izoh va ishni yaxshilash uchun aniq tavsiya nizoli talqinning oldini oladi.

Pedagogik amaliyotda nazariya va amaliyot o‘rtasidagi farq ham ziddiyat manbai bo‘lishi mumkin. Talaba universitetda o‘rgangan metodni qo‘llashni istaydi, tajribali tarbiyachi esa muassasa sharoitidan kelib chiqib boshqa yo‘lni tavsiya qiladi. Agar bu farq “eski” va “yangi” qarashlar to‘qnashuvi sifatida shaxsiylashtirilsa nizo kuchayadi; agar ikki yondashuvning maqsadi va sharoiti taqqoslansa, vaziyat kasbiy o‘rganish imkoniyatiga aylanadi.

Tashkiliy va vaziyatli omillar

Tashkiliy omillar ta’lim jarayonining vaqt, resurs, vazifa va mas’uliyat jihatidan qanday tashkil etilganiga bog‘liq. Vaqt tanqisligi, jadvaldagi o‘zgarishlar, axborotning kech yetkazilishi, vazifalarning ustma-ust kelishi, texnik resurs yetishmasligi va javobgarlik chegarasining noaniqligi emotsional zo‘riqishni kuchaytiradi.

Masalan, pedagogik amaliyot vaqtida talaba bir vaqtning o‘zida kuzatuv daftari, mashg‘ulot ishlanmasi, portfolio va universitet topshirig‘ini bajarishi kerak bo‘lsa, muddatlar o‘zaro muvofiqlashtirilmagan sharoitda stress ortadi. Stress esa kichik kommunikativ xatoni ham keskin qabul qilish ehtimolini oshiradi. Demak, nizolar profilaktikasi faqat shaxs bilan ishlash emas, ta’lim jarayonini oqilona tashkil etishni ham talab qiladi.

Omillarning o‘zaro ta’sir modeli

Amaliyotda yuqoridagi omillar alohida holda emas, ko‘pincha zanjir shaklida ta’sir ko‘rsatadi. Masalan: vazifa noaniq berildi (pedagogik omil) — guruh a’zolari vazifani turlicha tushundi (kommunikativ omil) — ish noteng taqsimlandi (tashkiliy-guruhiy omil) — bir talaba buni adolatsizlik deb qabul qildi (psixologik omil) — keskin ayblov paydo bo‘ldi (kommunikativ turtki) — ochiq nizo yuzaga keldi.

Bunday zanjir nizoni “kim boshladi?” savoli bilan cheklab bo‘lmasligini ko‘rsatadi. Pedagogik tahlilning vazifasi konfliktning yuzaki turtkisidan chuqurroq omillarni aniqlashdir. Shundagina profilaktik chora ham aniq bo‘ladi: vazifani qayta taqsimlash, mezonni aniqlashtirish, muloqotni tiklash yoki individual refleksiya tashkil etish.

Nizoli vaziyatlar profilaktikasining pedagogik yo‘nalishlari

Bo‘lajak tarbiyachilar bilan ishlashda profilaktika bir necha yo‘nalishda olib borilishi mumkin. Birinchidan, guruhda muloqot me’yorlari va hamkorlik qoidalari ochiq belgilanishi kerak. Ikkinchidan, topshiriq va baholash mezonlari aniq bo‘lishi lozim. Uchinchidan, talabalar faol tinglash, savol berish, “men-xabar”lari va konstruktiv teskari aloqa usullarini amaliy mashqlar orqali o‘zlashtirishi zarur.

To‘rtinchidan, pedagogik amaliyot oldidan talabalarga tipik murakkab vaziyatlar asosida keyslar berilishi foydali. Masalan, ota-onaning keskin e’tirozi, hamkasb bilan vazifa taqsimoti yoki bola xulqiga doir turli qarashlar tahlil qilinadi. Talaba vaziyatning faktlari, tomonlarning ehtiyojlari, konfliktogenlar va ehtimoliy yechimlarni ajratadi.

Beshinchidan, refleksiv kundalik yoki qisqa tahlil varaqasi qo‘llanishi mumkin. Talaba “Nima sodir bo‘ldi?”, “Men nimani his qildim?”, “Qaysi taxminim fakt emas edi?”, “Boshqa tomon nimani istagan bo‘lishi mumkin?”, “Keyingi safar nimani o‘zgartiraman?” savollariga javob beradi. Bu usul nizo tajribasini kasbiy o‘rganishga aylantiradi.

Muhokama

Nizoli vaziyatlarning yuzaga kelish omillarini tizimli tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, konflikt ko‘pincha bir nechta darajadagi sabablarning kesishishida yuzaga keladi. Shaxsiy sezgirlik kommunikativ noaniqlik bilan, guruhdagi raqobat baholash mezonlarining noaniqligi bilan, vaqt bosimi esa emotsional zo‘riqish bilan qo‘shilganda nizo ehtimoli ortadi.

Deutsch va hamkorlar konfliktni hamkorlik va raqobat jarayonlari bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqadi [1]. Rahim esa konfliktni boshqarishda tashxisning

ahamiyatini alohida ta’kidlaydi [2]. Mazkur yondashuvlar bo‘lajak tarbiyachilar tayyorgarligida nizoning tashqi belgilaridan tashqari uning omillar tizimini aniqlash zarurligini ko‘rsatadi.

Shuning uchun pedagogik profilaktika “nizo chiqmasin” degan umumiy chaqiriq bilan cheklanmasligi kerak. U aniq tashkiliy, kommunikativ va psixologik xavf omillarini kamaytirishga, talabada esa murakkab vaziyatni tahlil qilish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilishi lozim.

Xulosa

Bo‘lajak tarbiyachilarda nizoli vaziyatlarning yuzaga kelishi shaxsiy-psixologik, kommunikativ, ijtimoiy-guruhiy, pedagogik va tashkiliy omillarning o‘zaro ta’siri bilan belgilanadi. Mazkur omillardan birini yagona sabab sifatida ko‘rsatish konfliktning haqiqiy mexanizmini soddalashtirib yuboradi.

Profilaktika uchun talabalar emotsional o‘zini boshqarish, empatiya va refleksiyani rivojlantirishi, ta’lim jarayonida esa vazifalar, rollar va baholash mezonlari aniq tashkil etilishi zarur. Muloqotdagi konfliktogenlarni kamaytirish va pedagogik amaliyot oldidan tipik vaziyatlarni tahlil qilish ham muhim ahamiyatga ega.

Omillarni tizimli anglash bo‘lajak tarbiyachining nizoni shaxsiy qarama-qarshilik sifatida emas, tahlil qilinadigan va pedagogik vositalar bilan boshqariladigan professional vaziyat sifatida qabul qilishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Deutsch M., Coleman P.T., Marcus E.C. (eds.). The Handbook of Conflict Resolution: Theory and Practice. 2nd ed. San Francisco: Jossey-Bass, 2006.

2. Rahim M.A. Toward a Theory of Managing Organizational Conflict // International Journal of Conflict Management. 2002. Vol. 13(3). P. 206–235.

3. Wall J.A., Callister R.R. Conflict and Its Management // Journal of Management. 1995. Vol. 21(3). P. 515–558.

4. Thomas K.W. Conflict and Conflict Management // Dunnette M.D. (ed.). Handbook of Industrial and Organizational Psychology. Chicago: Rand McNally, 1976.

5. Johnson D.W., Johnson R.T. Conflict Resolution and Peer Mediation Programs in Elementary and Secondary Schools // Review of Educational Research. 1996. Vol. 66(4). P. 459–506.

6. De Dreu C.K.W., Gelfand M.J. (eds.). The Psychology of Conflict and Conflict Management in Organizations. New York: Lawrence Erlbaum Associates, 2008.

7. Fisher R., Ury W., Patton B. Getting to Yes: Negotiating Agreement Without Giving In. 3rd ed. New York: Penguin Books, 2011.

8. Rahim M.A., Magner N.R. Confirmatory Factor Analysis of the Styles of Handling Interpersonal Conflict // Journal of Applied Psychology. 1995. Vol. 80(1). P. 122–132.